

* * *

STJEPAN MATKOVIĆ,
Čista stranka prava 1895.-1903.
 (Zagreb: Hrvatski institut za
 povijest, 2001), 417 str.

Hrvatski institut za povijest iz Zagreba u posljednjem desetljeću na osobit način zadužio je hrvatsku historiografiju mnogim i vrijednim izdanjima. Jedno od tih vrijednih izdanja svakako je knjiga dr. Stjepana Matkovića "Čista stranka prava 1895.-1903." objavljena prošle godine.

Problematika kojom se autor bavio, nije nova u našoj znanosti, ali vremensko razdoblje na koje je sasvim ispravno ograničio svoje istraživačke napore, omogućilo mu je da temu duboko zahvati i iscrpi. U četiri poglavlja (1. Raskol Stranke prava i stvaranje Čiste stranke prava, 2. Čista stranka prava u političkom životu banske Hrvatske i posljedice pravaškog raskola u Dalmaciji, 3. Organizacijski sastav Čiste stranke prava, 4. Biografski profil prvaka Čiste stranke prava) autor je ponajprije na temelju arhivske građe, a onda i relevantne literature predstavio Čistu stranku prava od njezinoga nastanka, probijanja kao male, u početku marginalne stranke, kojoj je život udahnjivala činjenica da je u prvoj skupini njezinih članova bio karizmatični tvorac Stranke prava, dr. Ante Starčević, do njezinog izlaska na političku pozornicu na kojoj je igrala važnu ulogu.

Za članove Čiste stranke prava autor upotrebljava, u tadašnjoj javnosti uobičajen, i u našoj historiografiji prihvaćen, termin "frankovci", iako su se oni sami zvali "starčevićanci" želeći time sugerirati da su baštinici izvornog pravaštva. Činjenica da je Ante Starčević bio na čelu ove skupine koja se odvojila od matice stranke, formalno je opravdavala ovaj naziv. Protiv termina

"frankovci" bio je osobito dr. Josip Frank, duša i um Čiste stranke prava, po kojemu su suvremenici prozvali tu stranku. Teško da je i jedna javna osoba u novijoj hrvatskoj povijesti toliko napadana, klevetana, od suvremenih političkih protivnika javno žigosana kao što je to doživio dr. Josip Frank. Kako je sve u bivše obje Jugoslavije bilo ispolitizirano, ove ocjene političkih protivnika postale su prtljag koji se nosio jer je ideološki režimima odgovarao, pa ga je preuzeo i najveći broj onih kojima je dužnost da kritički suoče izvore različite provenijencije, povjesničari, te je i u njihovim ocjenama Frank teško diskvalificiran. Tek istraživanja prof. Mirjane Gross i publicistički prikaz dr. Dubravka Jelčića stavljaju Franka u prostor i vrijeme i ocjenjuju njegov rad i doprinos bez unaprijed zadanih ideoloških opredjeljenja i diskvalifikacija. Studija dr. Stjepana Matkovića spada u tako potrebnu literaturu neopterećenu desetljećima ponavljanim stereotipima. U njoj nam autor donosi do sada najviše pojedinosti iz biografije dr. Josipa Franka: njegovo podrijetlo, podatke iz obiteljskog života, informacije o prvom nastupu u javnom životu, njegovu javnu djelatnost do nastupa Khuena-Héderváryja, Frankovo pristupanje pravaštvu. Studija dr. Matkovića otkriva nam Franka kao demokratski orijentiranoga, modernog političara, čovjeka koji je shvatio važnost najširih slojeva kao političkog čimbenika. No, on ih nije htio samo uvesti na političku pozornicu kao sredstvo za stjecanje vlasti, nego politički osvijestiti, emancipirati i Čistu stranku prava učiniti sposobnom da zastupa njihove interese. Za razliku od Starčevića, koji je kao pravi ideolog htio odgajati svijest hrvatskog čovjeka da može tako osviješćen u povoljnim vanjskopolitičkim okolnostima stvoriti samostalnu državu, Frank je zaslužan što je napustio put negacije, što je stvorio djelatnu političku stranku, koja je aktivnim radom htjela ostvariti politički cilj.

Veliku pozornost autor poklanja društvenom temelju stranke. Niže građanstvo (maloobrnici, vlasnici manjih dućana, rentijeri), sitnoposjednički slojevi, “niži srednji slojevi” (“Tipični predstavnici toga sloja su obrtnici koji djeluju kao sitni, nezavisni proizvođači, imaju vlastite stanove i sredstva za rad, po čemu se razlikuju od nižih i viših slojeva društva”; tu su “razni službenici, dakako nižeg statusa, koji su nastali kao posljedica razvoja industrije, trgovine i financijskog kapitalizma”, str. 195.), imućniji seljaci-posjednici – to je društveni sloj čije je interese artikulirala Čista stranka prava. Do 1903. iz svećeničkih krugova simpatije za nju pokazuju uglavnom mlađi prezbiteri, kapelani. Vrh Crkve sklon je domovinašima, a u slavonskoj Hrvatskoj župnici su skloni i obzorašima. Iako je predstavljalo sloj kojega je povijesna stvarnost odbacila, plemstvo je u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća imalo jak utjecaj na politički, kulturni i gospodarski život. Ali, ono je, uz vrlo rijetke iznimke, jednodušno podupiralo interese mađarske politike u Hrvatskoj. Autor spominje tek tri imena aristokratskog, plemićkog podrijetla, koji pokazuju naznake želje za suradnjom s Čistom strankom prava: grof Josip Drašković, barun Dionizije Hellenbach i kasniji ban barun Pavao Rauch (str. 194). Utvrđujući socijalne temelje na kojima počivaju dva krila razdvojene Stranke prava, autor ističe da su se domovinaši “sve više približavali svojim političkim pravcem bogatijim i obrazovanijim slojevima (višem građanstvu)”, manjini koja je imala ipak znatan utjecaj na politička, gospodarska i kulturna kretanja. “Frankovcima je pak preostalo da se dobrim dijelom distanciraju od višega građanstva, smatrajući da ono nedovoljno podupire niže slojeve u borbi za poboljšanje njihova socijalnog statusa” (str. 195). Uz to autor konstatira da Čista stranka prava nije imala razvijених veza s novčarskim zavodima, da je njezino članstvo slabo nazočno i u

poduzetništvu. Veletrgovaca, industrijalaca, građevinskih poduzetnika i bankara gotovo da i nema u Čistoj stranci prava. No, ona je pokazala istančano osjetilo za interese radništva i seljaštva i nastojala utjecati na poboljšanje njihovoga socijalnog statusa. Jasno da je emancipacija ovih najširih slojeva društva bila moguća ponajprije demokracizacijom društva, pa Čista stranka prava inzistira na proširenju građanskih sloboda, prije svega na općem pravu glasa. Valja istaknuti da je ova stranka rano uvidjela potrebu osnivanja posebnih grupa pojedinih slojeva. Pod njezinim okriljem ustrojene su grupe starčevićanskog seljaštva, radništva, trgovaca, starčevićanskih sveučilištaraca, pa čak i svećenstva i učiteljstva. Posebna briga je bila poklanjana mladeži. Svojom aktivnošću isticala se sveučilišna mladež čija se organizacija zvala “Starčevićeva akademska mladež” (str. 192). Pravaši su 1895. pokrenuli “Hrvatski radnički klub”, “političko-stranačku organizaciju koja je prva izvan socijaldemokratskog pokreta pokušala privući radničke slojeve”. U ožujku 1896. “Hrvatski radnički klub” je pristao uz Čistu stranku prava, i bio zapravo njezina podružnica među radničkim staležom (str. 227). Bez sumnje da se ovakva osjetljivost za važnost najširih slojeva i njihova organizacija ima pripisati ponajprije političkom talentu dr. Josipa Franka. Njegovu sklonost najširim slojevima vidimo i u činjenici da je često seljake branio besplatno na parnicama, što autor ističe na nekoliko mjesta, a čitatelja nuka da u Franku vidi demokrata i nekoristoljubivog čovjeka, koji je doduše bio bogat, ali je to svoje bogatstvo znao usmjeriti u korist afirmacije hrvatske ideje. Činjenica da je založio vlastitu kuću i obiteljske police osiguranja da bi omogućio izlaženje “Hrvatskog prava” (str. 213), da je ranije svojom novčanom intervencijom spasio glasilo Stranke prava “Hrvatsku” (str. 196), govori dovoljno u korist ovoga čovjeka, bez obzira što mnoge

jake individue imaju i mnoge čisto ljudske mane. Intelektualnu elitu stranke činili su ljudi slobodnih zvanja: odvjetnici, liječnici, inženjeri, književnici, novinari (Josip, Vladimir i Ivica Frank, braća Starčević, Aleksander Horvat, Vladimir Prebeg, Ivo Elegović, Ante Pavelić (zubar), Nikola Winterhalter, Ilija Abjanić, Josip Derenčin, Egidije Kornitzer, Antun Gustav Matoš, Eugen Kumičić, Martin Lovrenčević, Nikola Kokotović, Ivan Peršić).

Istraživanja dr. Matkovića pokazuju da se Franku, bez obzira na sve pogreške koje je doživio još za života, ne može osporiti veliko hrvatsko rodoljublje. Frank je bio legalist. On je priznavao okvir Habsburške Monarhije u kojemu se nalaze i sve hrvatske zemlje. Smatrao je da je "budućnost hrvatske nacije zajamčena pod krunom habsburške dinastije" (str. 145). No, želio je reformirati Monarhiju, vodeći se pri tom "svetim egoizmom" hrvatskih interesa. Zbog toga je postao jedan od najgorljivijih zagovornika programa iz 1894., koji je rješenje hrvatskog pitanja vidio "u okviru" Monarhije. "Spominjanjem okvira hrvatska je oporba pokazala da ne želi biti 'remetilački faktor' Monarhije, nego da joj je cilj ustavnim putem poboljšati hrvatski državopravni položaj" (str. 41). Za pravašku retoriku to je bio novum, koji je imao puno protivnika. "Gordijski čvor" presječen je potpisom dr. Ante Starčevića, koji ga je stavio tek onda kad je u trećoj točki sporazuma dviju opozicija, gdje se spominju zajednički poslovi Monarhije "potičući iz pragmatičke sankcije", umetnuta riječ "hrvatske" (str. 52). Autor je vrlo detaljno analizirao ovaj sudbonosni Državnopravni program sjedinjene opozicije iz 1894., koji je značio put prema "modernom" pravaštvu. Posebno bismo istaknuli klauzulu vezanu za slovenske zemlje, koja pokazuje da to nije bio izraz puke hrvatske megalomanije, nego je izvicala iz

tadašnjih odnosa između hrvatskog i slovenskog naroda. Razvoj slovenske nacije bio je pritisnut s jedne strane pritjećom germanizacijom, a s druge strane talijanskim aspiracijama. Takvo okruženje prisiljavalo je slovenske političare na solidarnu političku borbu s Hrvatima, dapače mnogi od njih su u hrvatskom državnom pravu vidjeli snagu na kojoj se može braniti i vlastiti opstanak. Rezultat ove uzajamnosti je Hrvatsko-slovenski klub u Carevinskom vijeću stvoren još 1892., čiji je program počivao "na temelju zgodovinskega prava hrvaškega kraljevstva, prirodnih zakonov in narodne volje" (str. 41-42).

Ostvarenje ovoga programa, u kojemu bi Hrvatska s Bosnom i Hercegovinom i slovenskim zemljama u okviru Habsburške Monarhije činila treću državnu jedinicu, bio je i ostao politički san dr. Josipa Franka. Slavenofilski orijentirani hrvatski političari smatrali su da se trijalizmom izigravaju drugi slavenski narodi u Monarhiji (str. 50). Frank je pokušavao cijeli ostatak života pridobiti bečke aristokratske, vojne i crkvene krugove protivnike dualizma, kojima je trijalizam još od 1884. bio prihvatljivo rješenje za suzbijanje mađarskih stalno rastućih zahtjeva. No, autor ističe da je trijalizam bio samo plan pojedinaca, a ne službenih faktora. Car Franjo Josip nije dopuštao da se u njegovoj nazočnosti izgovaraju riječi trijalizam i federalizam (str. 50). Od 1904. Frank se sve više okreće prema austrijskim vojnim i diplomatskim krugovima (povezao se s jednim od zapovjednika 36. pješadijske divizije sa sjedištem u Zagrebu, Moritzom Auffenbergom, koji je 1911. postao ministar rata Monarhije), vjerujući da će oni moći usmjeriti politiku Monarhije u hrvatskom interesu. Poslije donošenja Riječke rezolucije 1905. Čista stranka prava počinje prvi puta javno isticati svoju probečku političku orijentaciju. No, pokušaji suradnje s vodećim fakto-

rima Monarhije, ističe autor, nikada nisu donijeli ploda, “jer ni dinastija ni austrijski ili mađarski političari na vlasti nisu odustajali od dualističke strukture države, u kojoj nije bilo mjesta za oživotvorenje nekih od glavnih hrvatskih interesa, prije svega za teritorijalnim zaokruženjem hrvatskih zemalja i preustrojem u viši stupanj državnoga organizma utemeljenoga na povijesnom i prirodnom pravu” (str. 54).

Iako uočava određeni diskontinuitet u odnosima prema Srbima, autor s pravom ističe da je od osnivanja Čiste stranke prava protusrpstvo, zbog velikosrpskih pretenzija Srba u Hrvatskoj, bilo jedan od bitnih elemenata u strukturi njezine ideologije. Frankova struja oslobodila je front prema Beču, a struja domovinaša napustila front prema Srbima. Autor je uočio ovu činjenicu, koja će s vremenom igrati sve veću ulogu ne samo u životu stranaka, nego hrvatskog naroda uopće. Borba se vodila za prevlast na stranačkoj pozornici u banskoj Hrvatskoj, na što u ovo vrijeme počinju utjecati i pravaši iz Dalmacije, ponajprije Frano Supilo, koji se bojao “da bi Frank mogao zagospodariti banovinskom opozicijom, što bi dovelo do dijametralno suprotnih rezultata od onih što ih je počeo nagovještavati program ‘novoga kursa’” (str. 182). Istraživački naponi dr. Matkovića objasnili su mozaik političkih odnosa iz kojih će se prirodno razvijati procesi tijekom sljedećega desetljeća u kojima će, s jedne strane jedna od temeljnih političkih opcija Čiste stranke prava, rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Habsburške Monarhije, doživjeti slom, dok će se druga temeljna misao ove stranke, opasnost od velikosrpske ideje, pokazati itekako dalekovidnom i biti aktualna tijekom cijeloga 20. stoljeća.

Mi se ne moramo složiti s političkom opcijom dr. Franka, koji je sigurno

budućnost hrvatskog naroda i države nalazio u Habsburškoj Monarhiji. Ali kao praktični političar, u konstelaciji snaga koje su u njegovo vrijeme vladale, možemo razumjeti tu političku misao. Iskustva iz povijesti možda su osporavala optimizam dr. Franka u kombinatorici s Monarhijom. Povijest je spriječila da se provjeri utemeljenost Frankova optimizma u reformiranoj Monarhiji. Ali je, kako rekospo, povijest potvrdila Frankovo duboko uvjerenje da je slavenska, jugoslavenska politika iluzija, kojom se ne treba obmanjivati. Dok je npr. Stjepan Radić u slavenstvu “pronašao zajedničko utočište za narodni, politički i gospodarski razvoj svih slavenskih naroda austro-ugarske države pa i šire”, Frank je “naglašavao isključivu potrebu nacionalne afirmacije hrvatstva na jugu Monarhije. Njega nisu izravno zanimali interesi ostalih slavenskih naroda Monarhije, i to ne zbog osobne netrpeljivosti prema njima, nego zbog uvjerenja da se kao hrvatski političar mora baviti prije svega problemima vlastitog naroda” (str. 127). Za razliku od većine hrvatskih političkih stranaka Čista stranka prava i Frank osobno su bili, kao što je rečeno, odrješiti u pogledima na srpsko pitanje. Autor o tom problemu kaže: “Osnovna mu (tj. dr. Franku – M.A.) je misao bila da srpska ideja nastoji zadovoljiti svoje interese na račun hrvatstva” (str. 145). U tome je, kao što rekospo, bio dalekovidniji od svih hrvatskih političara svojega vremena, i u ispravnoj prosudbi te opasnosti daleko nadmašio većinu hrvatskih političara budućih pokoljenja.

Na još jednu stvar nam autor ove vrijedne studije skreće pozornost, što možda do sada nije u našoj historiografiji naglašeno u mjeri koju ta činjenica zaslužuje. Frankovci su otvoreno odbacili antisemitizam, u čemu su nastavili tradiciju Stranke prava prije raskola. S

druge strane Udružena opozicija ga je neprestano napadala zbog njegova židovskog podrijetla, podmećući mu rad isključivo u židovskom interesu i za židovske svjetske institucije (str. 124). U Čistoj stranci prava je bilo dosta Židova (Egidije Kornitzer, Nikola Winterhalter, Ljudevit Hagenauer, Salomon Mosković, Aleksander Alexander), brat supruge Martina Lovrenčevića, urednika "Hrvatskog prava", bio je bogati bankar u Londonu, Židov, koji je pomagao financijski Čistu stranku prava (str. 213, 318). Među Židovima u Hrvatskoj (a ne samo u njoj) bilo je mnogo simpatizera ove stranke. Posebno autor ističe primjer Girolama Priestera, bogatog Židova iz Furlanije, koji je također novčano pomagao pravaše (str. 313). Židovi su bili važni pretplatnici frankovačkog "Hrvatskog prava". Dapače, protivnici Čiste stranke prava su praćenjem prometa novina "ustvrdili da su širom Hrvatske glavni pretplatnici frankovačkog tiska bili Židovi". Njihovu tvrdnju potkrepljuje i upućeni frankovački novinar Ivan Peršić (str. 213, 313).

Bez obzira na možda pogrešnu političku prosudbu po kojoj je budućnost Hrvatske vezao uz dinastiju Habsburg, Franku se nikako ne može osporiti istinsko hrvatsko rodoljublje zbog njegovoga židovskog podrijetla. I ova studija to dokazuje. Neki su mu, poput srpskog političara Svetislava Šumanovića, pokušavali uopće osporiti pravo da govori kao hrvatski rodoljub u hrvatsko-srpskom sporu, jer je tobože slučajno Hrvat, budući da je većina u Hrvatskoj hrvatska, "a ako ima braće u Beču ili Pešti, ta su mu braća u Beču Niemci u Pešti Magjari. Takovi elementi ne treba da vode borbu gdje je rodjačka osjetljivost ujedno i glavni pokretač zadjevica" (str. 156). To je rekao onaj srpski političar Šumanović, koji je spomenuo u svom govoru "ovu domovinu", a na pitanje Augusta Harambašića

da kaže kako se ta domovina zove, odgovorio je: "O tome bi se dalo dugo pričati". Riječ "Hrvatska" uglednom članu Narodne stranke bila je teška za izgovoriti.

Još jednu zaslugu stekao je dr. Frank na što su ukazali i raniji istraživači, a što s više pojedinosti potvrđuje i ova studija. Frank se silno trudio proučavati financijske spise koji su govorili o financijskom položaju Hrvatske u nagodbenom sustavu. Iako to nije htio priznati, sigurno je za potrebe toga temeljitog proučavanja naučio i mađarski. Da bi što dublje mogao ući u tu problematiku, preuzeo je i rizik odiuma kojim je popraćen njegov ulazak u Kraljevinski odbor na kojem se raspravljalo o financijskom segmentu hrvatsko-ugarskih odnosa. Prvi put je biran 1898., a onda i u saborskom razdoblju 1901.-1906. U svojoj analizi financijskih odnosa Hrvatske i Ugarske Frank je ušao u detalje koje nitko prije njega nije uzimao u obzir. Krajnji rezultat njegova rada jest odbacivanje mita o ugarskom izdržavanju Hrvatske. On je dapače dokazao da je Ugarska na razne načine financijski pljačkala Hrvatsku. Svakako Frankovom trudu prije svega, a onda i trudu Frana Vrbanića, koji je također postao član Kraljevinskog odbora, treba zahvaliti za razvijanje svijesti u Hrvatskoj koja je dovela do skupštinskog pokreta u korist agitacije za financijsku samostalnost, koji je prethodio narodnom pokretu 1903 (str. 111). Rezime Frankovog rada možda najbolje izražava autor ovom ocjenom: "Frank je spadao u grupu političara, koja je vrlo dobro osjećala da mnogi Hrvati nipošto nisu zadovoljni gospodarskim životom i razvojem hrvatskog kraljevstva. Već je spomenuto da je njegov ulazak u Kraljevinski odbor izazvao burne reakcije unutar ČSP-a zbog činjenice da je jedan pravaš ušao u nagodbenu instituciju. Njegovi budući istupi pokazali su spremnost na priznavanje djelomičnih

vrijednosti Nagodbe, naročito s aspekta opravdanja pravnih gledišta u hrvatsku korist. S druge strane, Frankova djelatnost pokazuje trajnu želju za prekidom postojećih hrvatsko-ugarskih veza, ne tražeći pritom da Hrvatska napusti okvir Habsburške monarhije. Drugim riječima, on se želio izboriti za veću nezavisnost kraljevine Hrvatske, odnosno ravnopravnost hrvatske s mađarskom nacijom unutar kompleksne zajednice Habsburške monarhije” (str. 112).

Teško je naravno osvrnuti se na sve probleme koje ova vrijedna studija obrađuje. No, svakako je važno istaknuti one koji se tiču razvoja Čiste stranke prava od neznatne skupine do respektabilne stranke, koju se nije moglo ignorirati. To se, prema mišljenju autora najbolje pokazalo u demonstracijama, u rujnu 1902. kada se masa podigla, izazvana antihrvatskim člankom zagrebačkog Srbobrana, koji je sadržavao program srpske političke ideje za 20. stoljeće, u kojem je usred Zagreba Hrvatima naviješten rat “do istrage naše ili vaše” i naviještena smrt hrvatskog naroda u tom stoljeću. Autor posvećuje ovim događajima posebnu pozornost (str. 141-160). U njima su u početku sudjelovali, prema riječima samoga Franka “u prvih redovih” i članovi Čiste stranke prava. Kad su se demonstracije prometnule u izgrede, Izvršni odbor stranke pozvao je svoje privrženike da se povuku (str. 156). Radić je tvrdio da su antisrpske demonstracije organizirane u obitelji Frank, a frankovac Peršić pak ističe odlučujuću ulogu “Obzora” (str. 155). Frank je demonstracije ocijenio visokom ocjenom, jer se jasno dalo do znanja da se srpska državna ideja neće trpjeti na hrvatskom tlu. Autor pridaje veliko značenje rujanskim događajima u povijesti Čiste stranke prava. “S rujanskim događajima dovršena je prva faza u raz-

voju ČSP-a, i Josip Frank je pomalo izašao iz izolacije u koju su ga doveli ostali prvaci hrvatske oporbe jednozvučnom ocjenom da je bio glavna prepreka ujedinjavanju svih protukhuenovskih snaga u zemlji. Nakon nemira iz 1902. više se nije moglo kazati da je ČSP mala, nevažna stranka bez ikakvog utjecaja na političko razmišljanje građanstva. Frank je mogao iskoristiti u tom trenutku svoju protusrpsku političku liniju i time pokazati kako ČSP prepoznaje gledišta i povrijeđene osjećaje hrvatskog naroda. Rastući položaj ČSP-a potvrdila je skorašnja spremnost domovinaša i obzoraša da u ponovnoj nadi za jedinstvenom oporbom na pregovore pozovu i frankovačke prvake” (str. 160).

Druga činjenica kojom autor potvrđuje sve veće značenje Čiste stranke prava na hrvatskoj političkoj pozornici jest njezina uloga u narodnom pokretu 1903. Nećemo ovdje ponavljati dobro poznate događaje koji su započeli 2. ožujka 1903. skupštinom sveučilištara na kojoj je zatražena financijska samostalnost Hrvatske. Dobro upućeni Kršnjavi tvrdi da je nemire u Zagrebu režirao upravo Josip Frank, kojemu je ban preko brata Jakoba zaprijetio uhićenjem (str. 170), iako se Frank pokušao opravdati. Prema istraživanju dr. Matkovića u mnogim mjestima u provinciji nositelji demonstracija bili su frankovci (u kriškom izbornom kotaru – tradicionalno Frankovom, u Ludini, u zelinskom kotaru, u Grubišnom Polju, i križevačkom kotaru, u Vukovaru su šireni antirežimski letci iza kojih je stajao frankovac Ivo Elegović, u kraju oko Novog Marofa, u Senju, Dugom Selu, u Ivankovu (str. 169-177).

Ideje Čiste stranke prava našle su svoje privrženike i u Dalmaciji, gdje je osnovana stranka 1899., te u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je da je u početku Frankova stranka žestoko optuživala nadbiskupa Stadlera i to

zbog njegovog poistovjećivanja hrvatstva s pripadnošću katoličkoj vjeri, ali poslije 1908. on je bio i ostao njezin veliki simpatizer.

Vrijedni su autorovi rezultati istraživanja o teritorijalnoj raširenosti i utjecaju Čiste stranke prava u ovoj početnoj fazi njene povijesti. Njezin utjecaj je bio jak u Zagrebu, i to odlučujuću u trećem zagrebačkom izbornom kotaru. Autor donosi pojedinosti iz kojih se vidi i karakter stranke i njezine metode rada, a također i agilnost i karakter dr. Josipa Franka. Ilustrirajmo to na primjeru Trnja. Trnje je bilo jedno od područja trećeg saborskog izborništva. U njemu se naselilo dosta seljaka, koje je Frank u raznim prigodama besplatno branio, što je stranci osiguralo čvrsto uporište. Ova činjenica, kao i nastupi frankovačkih zastupnika u Gradskom zastupstvu, zahtjevi za općim pravom glasa, zanimanje za poboljšanje radničkog standarda, zagarivanje izgradnje jeftinih radničkih stanova (str. 252-255), sve to govori da se radi o jednoj izrazito demokratskoj stranci.

Izvan Zagreba Čista stranka prava je suvereno vladala u kriškom izbornom kotaru. Kad pogledamo argumente koje autor donosi o progonima Frankovih pristalica, o zadovoljstvu mjesnih vlasti neuspjesima Frankovih mitinga u pojedinim mjestima, moramo se suglasiti sa zaključkom autora "da Frank nije bio u vezi s vladajućim krugovima, kao što su govorili neki njegovi kritičari, nego da je nezavisno nastupao u političkoj borbi u ime pravaštva" (str. 268). Frank je u kriškom izbornom kotaru suvereno vladao gotovo tri desetljeća, a obiteljsku tradiciju nastavio je sin Ivica. Općenito, moslavački kraj je bio u ovom periodu domena Čiste stranke prava, kao što je to Brod postao poslije 1906. Uz Moslavinu, važno područje utjecaja Čiste stranke prava je bila Lika, što autor objašnjava činjenicom da je Lika

bila domena i velikosrpske promidžbe ističući niz detalja koji to potvrđuju (str. 271-281). Senj i okolica, pa zelinski izborni kotar, područja su na kojima se afirmirala Čista stranka prava. Autor nadalje ističe Pakrac kao jače uporište ove stranke, te mnoge pojedince u Slavoniji (Ilija Abjanić, Vladimir Prebeg, Ivan Jemeršić), od kojih su neki odigrali u povijesti ove stranke veliku ulogu, napose Brođanin Prebeg, koji je bio i njezin predsjednik. Među značajnim uporištima Čiste stranke prava autor ističe i Varaždin, odakle potječe i jedan od najuglednijih članova stranke, dugogodišnji urednik "Hrvatskog prava", Martin Lovrenčević.

U posljednjem poglavlju knjige autor nam skicira profile prvaka Čiste stranke prava, koje izbližega tek ovdje upoznajemo. Budući da se ovaj prikaz već odužio, spomenut ćemo samo imena s kojima će se zainteresirani čitatelj susresti, i o kojima će ovdje naći dragocjene informacije. O nekima prvi puta, dok druge poznajemo s različitih strana. Tako ćemo ovdje naći informacije o obitelji Frank općenito, a napose o Vladimiru i Ivici Franku, aktivnim sudionicima u političkom životu Hrvatske, o Eugenu Kumičiću, Mili i Davidu Starčeviću, Egidiju Kornitzeru, Anti Paveliću (zubaru), Ivanu Peršiću, Nikoli Winterhalteru, Josipu Zočeku, Martinu Lovrenčeviću, agilnom svećeniku Jurju Tomcu, jednom od vodećih frankovačkih novinara Nikoli Kokotoviću, inače pravoslavnom Hrvatu, Stjepanu Timetu, Zvonimiru Vukeliću, Marku Došenu, Avelinu Stahuljaku, Ljudevitu Hagenaueru, Mariji Fabković, Žigi Majtanić, Salomonu Moskoviću, Aleksandru Alexanderu (inače Židovu, koji je bio blagajnik stranke i koji je dosta pridonio ekonomskoj organizaciji Čiste stranke prava), Osmanu Nuri Hadžiću, Aleksandru Horvatu, Karlu Bošnjaku, Iliji Abjaniću. Neki su bili kratki prolaznici u stranci, poput Kerubina Šegvića i Ante Tresića Pavičića.

Na kraju studije autor je donio vrlo vrijedne priloge, koji uvijek istraživaču ovoga razdoblja mogu zatrebati. To su dokumenti vezani uz stvaranje "Sjedinjene opozicije" i program iz 1894., izjave vezane za raskol Stranke prava, saborske adrese Čiste stranke prava, dokumenti vezani za pitanje pokušaja sjedinjenja hrvatske opozicije 1901.-1903., Statut Starčevićeve hrvatske stranke prava iz 1904. Potom slijede izvori i literatura s korisnim popisom važnijih članaka u pojedinim novinama o Čistoj stranci prava i njezinim članovima.

Autorova studija puno dublje i šire zahvaća područje koje istražuje, a ovaj prikaz je istaknuo tek neke od tih problema. U ovakvim prilikama svestrane analize u koju je autor uložio veliki trud naravno je da se potkrade i po koji previd ili netočnost. Mislimo da je korisno i na to upozoriti, iako se radi o sitnim detaljima, koji ništa bitno ne mijenjaju. Nije točna tvrdnja Josipa Horvata, na koga se poziva autor, da je inicijativu za stvaranje Koalirane opozicije 1897. potaknuo krug oko "Obzora". Pregovore su potaknuli i njihovo održavanje osigurali domovinaši (usp. M. Artuković, Dva pisma Franka Potočnjaka Vatroslavu Brliću, u: Zbornik CPSB, Slavonski Brod 1983, 263-266). Čuveni programatski članak u kojem se naviješta istrebljenje Hrvata u 20. stoljeću, ne nosi naslov "Do istrage vaše ili naše" nego "Srbi i Hrvati" (str. 150). Očito je lapsus calami da je "Srpski književni glasnik" novosadski list (str. 150). To je beogradski časopis. Mislimo da ne odgovara potpuno istini konstatacija autora da je "niz dućana srpskih trgovaca bio razbijen i *opljačkan*" u antisrpskim demonstracijama (str. 151). Razbijanja je bilo, ali pljačkanja nije bilo ili se pak radilo o neznatnim stvarima i sasvim neznatnim količinama (komad

špage, sapun, konzerva ribe), što se pokazalo i na sudu. Na izborima 1897. Kumičić se nije ni kandidirao u Brodu. Na tim izborima je pobijedio dr. Vatroslav Brlić, kao što kaže autor, ali je njegov izbor poništen, te je na ponovnim izborima pobijedio kandidat Narodne stranke dr. Pero Gavranić (str. 290), kako je to autor i istaknuo na str. 93. Ime ovoga Oriovčanina, kasnijega Khuenovog velikog župana, očito je tiskarskom zabunom napisano Pavle (str. 297), jer ga u indeksu imena nalazimo ispravno.

Djelo Stjepana Matkovića "Čista stranka prava 1895.-1903." zavrjeđuje punu pozornost. To je dobra, vrijedna, argumentirana studija prve faze povijesti ove važne političke stranke. Bit će koristan izvor informacija za nova istraživanja znanstvenika koji se bave ovom problematikom i razdobljem. No, pisano je tako da može probiti taj uski krug stručnjaka i poslužiti i široj javnosti za stvaranje slike o ljudima i događajima iz vremena od kojih su i naša puno toga baštinila. Bez sumnje da će i pisci budućih sinteza povijesti hrvatskog naroda i sastavljači budućih udžbenika povijesti, morati koristiti ovo djelo. Možemo poželjeti samo to, da autor nastavi svoja istraživanja ove problematike, da Čista stranka prava i dr. Josip Frank budu cjelovito obrađeni, kako po svojoj važnosti to i zaslužuju.

Mato Artuković